

Μέθοδοι ανάρτησης των ελληνικών παραδοσιακών ενδυματολογικών συνόλων – Προβληματισμοί και προτάσεις

Οι ελληνικές παραδοσιακές ενδυμασίες, ως προέκταση της απεικόνισης του ανθρωπίνου σώματος, βοηθούν στην κατανόηση μιας τοπικής κοινωνίας και λειτουργούν ως γλώσσα επικοινωνίας. Μια ενδυμασία παρέχει στοιχεία για την ιστορία και τις συνήθειες ενός τόπου, τη διάρθρωση και τις αξίες μιας κοινωνίας, καθώς και πληροφορίες για την κοινωνική τάξη, την οικογενειακή κατάσταση, το γεγονός όπου φορέθηκε και την προσωπικότητα του ατόμου που τη φοράει.

Για να γίνουν κατανοητές οι πληροφορίες αυτές, μια παραδοσιακή ενδυμασία θα πρέπει να εκτίθεται ως ενδυματολογικό σύνολο και να αναρτάται όπως φοριόταν, παρέχοντας μια ολοκληρωμένη εικόνα του ενδυματολογικού της τύπου. Ο θεατής, ακόμα κι αν δεν διαθέτει τις απαραίτητες γνώσεις, θα πρέπει να έχει τη δυνατότητα, από τον τρόπο έκθεσης, να αναγνωρίζει την ιστορικότητα και τη χρήση των διαφόρων τμημάτων που απαρτίζουν μια παραδοσιακή ενδυμασία. Ωστόσο, πόσο ασφαλής για τη διατήρηση των τμημάτων του συνόλου είναι μια τέτοια ανάρτηση;

Παρά την αναγκαιότητα, από λαογραφικής, ιστορικής και ηθικής άποψης, να εκτίθενται οι ενδυμασίες ως σύνολα, μια τέτοια ανάρτηση εμπερικλείει κινδύνους για τη διατήρησή τους. Οι ενδυμασίες αποτελούνται από ευαίσθητα ή και βαριά υφάσματα, από εξαρτήματα με ιδιαίτερους τρόπους τοποθέτησης, καθώς και από υλικά μη συμβατά μεταξύ τους, γεγονός που προκαλεί φθορές ή επιβαρύνει τις ήδη υπάρχουσες. Διερευνώντας τα προβλήματα που μπορεί να δημιουργήσει η ανάρτηση μιας φορεσιάς σε ανθρώπινο ομοίωμα («κούκλα») ως σύνολο, ο συντηρητής μπορεί να βρει λύσεις ώστε η ανάρτηση να είναι σύμφωνη με τις απαιτήσεις της έκθεσης και την ιστορία της ενδυμασίας, αλλά και συμβατή με τις ανάγκες του αντικειμένου, πιστή πάντα στις αρχές που διέπουν την επιστήμη της συντήρησης.

Μηχανικές ιδιότητες των ινών

Οι ίνες των υφασμάτων έχουν μηχανικές ιδιότητες που τις βοηθούν να αντιστέκονται στον χρόνο και να διατηρούν την αρχική τους μορφή. Με την πάροδο του χρόνου αυτές οι ιδιότητες εξασθενούν και μαζί τους η αντοχή και η ανθεκτικότητα του υφάσματος. Ο όρος «ανθεκτικότητα» έχει δοθεί σε ένα σύνολο ιδιοτήτων των ινών για να περιγράψει την ικανότητα του υφάσματος να διατηρεί τη φυσική του κατάσταση κάτω από συνθήκες μηχανικών τάσεων που του ασκούνται για κάποιο χρονικό διάστημα. Οι ιδιότητες αυτές (η επιμήκυνση, η ελαστικότητα, η τριβή και η ευκαμψία) επηρεάζουν η μία την άλλη και είναι απαραίτητες για να θεωρείται ένα ύφασμα ανθεκτικό (Hatch, 1993: 14-24).

28| Ο όρος «αντοχή» προσδιορίζει την ικανότητα των ινών να δέχονται πιέσεις με συνέπεια να αλλάζουν διαστάσεις, δηλαδή να παραμορφώνονται. Η αντοχή των ινών καθορίζεται από μηχανικές τάσεις που μπορεί να δεχθούν (όπως η εφελκυστική, η επιμήκυνση, η κάμψη, η κάμψη και η στρέψη), καθώς και από το χρονικό διάστημα που μπορούν να διατηρήσουν τις φυσικές τους ιδιότητες (η ιδιότητα της ελαστικότητας, της αντίστασης στην κάμψη και τη στρέψη και η στρεπτική ακαμψία) όταν δέχονται τις τάσεις αυτές (Hatch, 1993: 14-24).

Μια πολύ σημαντική ιδιότητα των ινών είναι η «ευπλαστότητα», δηλαδή η ικανότητά τους να ξαναβρίσκουν το φυσικό τους σχήμα όταν δέχονται πιέσεις που τις λυγίζουν (τσακίζουν). Όταν ένα ύφασμα τσακίζει σε κάποια σημεία, έχει την τάση να επιστρέφει στο φυσικό του σχήμα, αν όμως μείνει τσακισμένο για μεγάλο χρονικό διάστημα, τότε θα αποδυναμωθούν οι ίνες και στο σημείο αυτό θα προκληθεί διάρρηξη των ινών (Hatch 1993: 14-24). Τέτοιου είδους φθορά είναι πιθανόν να εμφανίσουν τα περισσότερα παραδοσιακά σύνολα στον ελλαδικό χώρο, βάσει «στρωματογραφίας»¹ και τρόπου ανάρτησης.

Η εφελκυστική δύναμη μπορεί να αποβεί φθοροποιός για τις ίνες, είναι εκείνη η δύναμη που έχει την τάση να τεντώνει το ύφασμα. Η δύναμη αυτή λειτουργεί σε βάθος χρόνου και, όταν ασκείται για μεγάλη χρονική περίοδο, αποδυναμώνει την ύφανση με αποτέλεσμα να σπάνε οι ίνες στο σημείο αυτό και να δημιουργείται οπή.

Προβλήματα συμβατότητας

Για τις ενδυμασίες χρησιμοποιούνται ποικίλα υλικά εκτός από το ύφασμα, όπως χαρτί, μέταλλα, δέρμα, μεταλλικά νήματα, κ.λπ. Τα διαφορετικά υλικά χρήζουν και διαφορετικής αντιμετώπισης (π.χ. διαφορετικές περιβαλλοντικές συνθήκες, διαφορετικά lux φωτισμού, κ.ο.κ), κάτι όμως που δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί όταν η ενδυμασία εκτίθεται ως σύνολο. Τα διαφορετικά είδη υφασμάτων απαιτούν επίσης διαφορετικό ποσοστό υγρασίας για να διατηρηθούν.

Η επαφή των υφασμάτων μπορεί να προκαλέσει φθορά σε κάποιο ύφασμα ή σε διαφορετικό υλικό της ενδυμασίας. Τα υφάσματα φυσικής προέλευσης ή αυτά που έχουν υποστεί κάποια επεξεργασία εκλύουν οξικό οξύ, μυρμηκικό οξύ και φορμαλδεΰδη. Όταν αυτά τα υφάσματα έρχονται σε επαφή, μεταβάλλεται το pH. Αυτά τα οξέα που εκλύονται απορροφώνται από τις ίνες των υφασμάτων (κυρίως από τα βαμβακερά) και προκαλούν οξειδωση (Κουσουλού, 2004). Οι ίνες οξειδώνονται με πιθανή συνέπεια τον αποχρωματισμό του υφάσματος, κιτρίνισμα ή τοπικά στίγματα, και μείωση της μηχανικής του αντοχής. Το μέγεθος και η ταχύτητα της φθοράς εξαρτώνται από συγκεκριμένους παράγοντες που θα επισπεύσουν ή θα ενισχύσουν τους μηχανισμούς διάβρωσης. Τέτοιοι παράγοντες είναι: το πόσο εκτεθειμένη στο οξυγόνο είναι η φορεσιά, ποια τα ποσοστά σχετικής υγρασίας, το μέγεθος του υφάσματος που εκλύει τα οξέα, το μέγεθος της επιφάνειας επαφής των δύο υφασμάτων και η χρονική διάρκεια της επαφής των δύο υφασμάτων (Κουσουλού, 2004).

Στις περισσότερες γυναικείες φορεσιές του ελλαδικού χώρου ιδιαίτερη σημασία είχε και η

1. Τα ενδυματολογικά σύνολα αποτελούνται συνήθως από πολλά τμήματα, τα οποία φοριούνται με συγκεκριμένη σειρά και θέση, το ένα πάνω από το άλλο.

κόμμωση. Έτσι, αρκετές φορές η παρουσίαση μιας ενδυμασίας συνοδεύεται από κάποια περούκα που μιμείται την κόμμωση της εποχής. Συνήθως, ιδίως παλιότερα, χρησιμοποιούνταν περούκες του εμπορίου, οι οποίες όμως είναι βλαβερές για τα υφάσματα. Η φυσική τρίχα αποτελεί τροφή για έντομα, τα οποία προσβάλλουν τα υφασμάτινα τμήματα. Αν η περούκα είναι κατασκευασμένη από συνθετικά υλικά, υπάρχει κίνδυνος αυτά να χάσουν τη χημική τους σταθερότητα και να εκλύουν οργανικά οξέα τα οποία διαβρώνουν και φθείρουν τα υφάσματα, είτε προσβάλλοντας τη δική τους χημική σταθερότητα είτε δημιουργώντας λεκέδες.

Έντονα προβλήματα παρουσιάζονται επίσης, όταν στα υφάσματα υπάρχουν μεταλλικά εξαρτήματα. Τα μέταλλα, με την υγρασία, διαβρώνονται και οξειδώνονται. Τα προϊόντα διάβρωσης, τα οποία χρωματίζουν τα υφάσματα και δημιουργούν λεκέδες στα σημεία επαφής, είναι διαφορετικά σε κάθε μέταλλο (στον σίδηρο, π.χ., έχουν συνήθως καφέ χρώμα, στον χαλκό πράσινο, κ.λπ.).

Τα μεταλλικά στοιχεία των ενδυμασιών προκαλούν φθορές και με τον τρόπο στήριξής τους. Αρκετά μεταλλικά διακοσμητικά στοιχεία μιας ενδυμασίας φοριόντουσαν καρφισωμένα στα υφασμάτινα τμήματα, συνήθως με ένα είδος μεταλλικού γάντζου. Εκτός από τους γάντζους, υπάρχουν και τα κοσμήματα σε μορφή περόνης. Ο τρόπος αυτός τοποθέτησης των κοσμημάτων προκαλεί τρύπες και σχισίματα στα σημεία όπου καρφισώνονται. Πολλές φορές, διάρρηξη των ινών προκαλείται και από τη στήριξη διάφορων τμημάτων ή μεταλλικών στοιχείων με καρφίτσες ή παραμάνες. Η φθορά που δημιουργείται οφείλεται στην πίεση που ασκείται στο ύφασμα, η οποία αποκαλείται «δύναμη του σχισίματος». Είναι δηλαδή η ικανότητα του υφάσματος να αντιστέκεται σε περαιτέρω διάρρηξη ινών όταν υπάρχει ήδη τρύπα στο ύφασμα. Το σχίσιμο, όταν το τράβηγμα είναι έντονο, έχει την τάση να μεγαλώνει και να απλώνεται περισσότερο (Hatch, 1993: 14-24). Εκτός από τη διάρρηξη των ινών που προκαλείται με αυτό τον τρόπο, με τον καιρό η αντοχή του υφάσματος μειώνεται και μεγαλώνει η τρύπα από το βάρος των κοσμημάτων που «τραβούν» το ύφασμα.

Προβλήματα από το βάρος των υφασμάτων

Τα βαριά υφάσματα, τα βαριά κεντήματα, τα μεταλλικά νήματα, οι κεντημένοι ποδόγυροι και τα μανίκια «τραβούν» τις ίνες, τις αποδυναμώνουν και συντελούν στη διάρρηξή τους. Το βάρος τους μπορεί να προκαλέσει σχισίματα και αποδυνάμωση των ραφών. Αυτό οφείλεται στην εφελκυστική τάση που δημιουργείται από τα φορτία στον κύριο άξονα της ίνας. Αποτέλεσμα της τάσης αυτής είναι να μεταβάλλεται το μήκος της ίνας κατά τον επιμήκη άξονα. Όταν η επιμήκυνση αυξάνεται, μπορεί και να σπάσει η ίνα (Richards, 2003: 38-49). Στην κάθετη ανάρτηση το βάρος τραβάει τα υφάσματα προς τα κάτω. Η επιμήκυνση επηρεάζεται και από την ελαστικότητα των ινών. Αν το ύφασμα χάσει την ελαστικότητά του, τότε η δύναμη της επιμήκυνσης θα προκαλέσει σπάσιμο των ινών.

Προβλήματα από την ανάρτηση των ενδυμάτων σε ακατάλληλα ανθρώπινα ομοιώματα

Η τοποθέτηση των ενδυμάτων σε ομοιώματα («κούκλες») του εμπορίου, που απλά αναπαριστούν το ανθρώπινο σώμα, δεν είναι η κατάλληλη ανάρτηση, διότι η ενδυμασία αναγκαστικά

30 | προσαρμόζεται στο μέγεθος και τη μορφολογία της «κούκλας», ενώ θα έπρεπε το ομοίωμα να προσαρμόζεται στις διαστάσεις και στη μορφολογία της ενδυμασίας (Robinson-Tuula, 2000: 36-43).

Προτάσεις

Σύμφωνα με τα παραπάνω μπορεί να αναρωτηθεί κανείς αν μια συνολική ανάρτηση είναι ασφαλής για ένα παραδοσιακό ενδυματολογικό σύνολο. Ένα από τα πρώτα βήματα για μια ασφαλή ανάρτηση είναι η επιλογή του κατάλληλου ομοιώματος στο οποίο θα τοποθετηθεί το σύνολο. Ιδανική λύση είναι η ειδική παραγγελία, για κάθε ενδυματολογικό σύνολο, σε εταιρείες που εξειδικεύονται σε κατασκευές για έκθεση ιστορικών και μουσειακών ενδυμάτων. Οι εταιρείες αυτές χρησιμοποιούν τα κατάλληλα υλικά: πολυεστερική ρητίνη με χαμηλή περιεκτικότητα σε στυρόλιο, ενισχυμένη με ίνες γυαλιού, plastazote, δηλαδή αφρό πολυαιθυλενίου με άζωτο, ακρυλικά χρώματα, χωρίς διαλύτες, και χημικά ασταθή υλικά. Το κόστος τους όμως είναι πολύ υψηλό για τους περισσότερους πολιτιστικούς οργανισμούς. Επιπλέον, τα ομοιώματα που διαθέτουν, έχουν τις ίδιες διαστάσεις για όλες τις ενδυμασίες. Επομένως, θα πρέπει να γίνεται ειδική κατασκευή για κάθε ενδυμασία και η «κούκλα» να προσαρμόζεται στις ανάγκες του κάθε ενδυματολογικού συνόλου. Η ενδυμασία πρέπει να δέχεται την κατάλληλη στήριξη από την «κούκλα» και όχι απλά να κρέμεται πάνω σ' αυτή.

Οι «κούκλες» και τα «μπούστα» του εμπορίου μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως βάση για τις ειδικές κατασκευές. Το πλεονέκτημά τους είναι το χαμηλό κόστος, αλλά μεγάλο μειονέκτημα αποτελεί η κατασκευή τους από ακατάλληλα υλικά για τα ιστορικά υφάσματα, όπως: φελιζόλ (διογκωμένη πολυστερίνη), πολυουρεθάνη, πλαστικοποιητές. Τα υλικά αυτά προκαλούν φθορές στο ύφασμα όταν έρχονται σε επαφή μαζί του, μεταβάλλουν τη χημική του σταθερότητα, προκαλούν επιφανειακούς λεκέδες, οξειδωση, αποχρωματισμό ή μεταβολή του χρώματος. Αν όμως προσαρμοστούν με τη χρήση κατάλληλων και ασφαλών υλικών, μπορούν να χρησιμοποιηθούν. Τα υλικά αυτά είναι αδρανή, χημικά σταθερά, δεν επηρεάζονται από τις περιβαλλοντικές διακυμάνσεις και δεν χάνουν τις χημικές τους ιδιότητες στο πέρασμα του χρόνου.

Πριν από την οποιαδήποτε επιλογή για την κατασκευή μιας «κούκλας», βασικό είναι να ληφθούν οι σωστές και λεπτομερείς διαστάσεις των ενδυμάτων, καθώς και να υπολογιστεί η κατανομή του βάρους, των μεταλλικών και υφασμάτων τμημάτων, έτσι ώστε να ενισχυθούν τα σημεία που δέχονται το μεγαλύτερο βάρος. Ο συντηρητής καλείται να ακολουθήσει συγκεκριμένα στάδια για να είναι η ανάρτηση ασφαλής. Χρήσιμα εργαλεία είναι η γνώση του ενδυματολογικού τύπου, η «στρωματογραφία» και τα ιστορικά στοιχεία του ενδυματολογικού συνόλου, οι ακριβείς και λεπτομερείς διαστάσεις όλων των τμημάτων της ενδυμασίας –απαραίτητες για την κατασκευή της κατάλληλης «κούκλας»– καθώς και η ζύγιση του βάρους των υφασμάτων και μεταλλικών τμημάτων, στοιχείο χρήσιμο κατά την ανάρτηση.

Υλικά αποδεκτά για την κατασκευή ανθρώπινων ομοιωμάτων

Η κατασκευή ή προσαρμογή μιας «κούκλας» γίνεται πάντα με γνώμονα τις ανάγκες του αντικειμένου, όπως το ίδιο τις υποδεικνύει. Ασφαλή υλικά είναι: αντιόξινο χαρτί (acid free paper),

αρχαιακά ταμπλό (museum board), Reemay, Ethafoam, Melinex, hexlite, polyester wadding, Tyvek, μουσελίνα, βαμβακερά υφάσματα, βαμβακερή φακαρόλα, silk habotai, nylon net, πολυεστερικές μπανέλες, συνδετήρας Velcro (hook and loop), εντομολογικές καρφίτσες, αρχαιακή κόλλα PVA, κ.λπ.

Ορισμένα ιδιαίτερα τμήματα, όπως οι κεφαλόδεσμοι με μεγάλο βάρος, μπορούν να υποστηριχθούν με ειδικές κατασκευές στο εσωτερικό τους, με υλικά όπως αντιόξινο χαρτί, Ethafoam ή polyester wadding, και με χρήση ταινιών Velcro. Οι ταινίες αυτές λειτουργούν ως γάντζοι ανάμεσα στα υφάσματα, με τη μεσολάβηση υφασμάτινου υποστηρίγματος ανάμεσα σ' αυτές και στο αρχικό ύφασμα, έτσι ώστε το βάρος να μεταφέρεται στις ταινίες Velcro.

Χρήση ταινιών Velcro μπορεί να γίνει και στα βαριά ζωνάρια και σε ζώνες με βαριές πόρπες. Προτείνεται η πρόσθεση υφάσματος υποστήριξης στην πίσω όψη των τμημάτων αυτών και στη συνέχεια τοποθέτηση στην «κούκλα» πάνω σ' ένα άλλο ύφασμα με ταινίες Velcro.

Μανίκια με βαριά κεντήματα και πλούσιο διάκοσμο πρέπει να ενισχύονται εσωτερικά με κάποιο ύφασμα, ή με melinex, ή κάποια ειδική κατασκευή.

Οι περισσότερες ενδυμασίες έχουν μεγαλύτερο βάρος στα κατώτερα τμήματα, κυρίως στους ποδόγυρους. Τα σημεία αυτά πρέπει να ενισχύονται με ειδικές κατασκευές, όπως για παράδειγμα με ύφασμα και πολυεστερικές μπανέλες. Μεγάλη προσοχή χρειάζεται με τις κατασκευές ώστε να αποδίδουν ένα φυσιολογικό αποτέλεσμα και όχι μια παραμορφωμένη ή λανθασμένη εικόνα του ενδυματολογικού τύπου της φορεσιάς.

Τα μεταλλικά στοιχεία πρέπει να στηρίζονται με τη βοήθεια μεσινέζας χωρίς να καρφισώνονται πάνω στα υφάσματα. Επίσης, ανάμεσα στα υφάσματα και τα μεταλλικά στοιχεία θα πρέπει να υπάρχει κάποιο άλλο υλικό, όπως π.χ. το melinex, για να αποφεύγεται η άμεση επαφή. Σε κάποια σημεία, όπου δεν είναι δυνατή η στερέωση των μεταλλικών στοιχείων με μεσινέζα, θα πρέπει να μεσολαβεί κάποιο άλλο ύφασμα, στο χρώμα του αρχικού υφάσματος και ραμμένο στο σημείο όπου θα πρέπει να καρφισωθεί το κόσμημα. Το βάρος του κοσμήματος και η τρύπα από το καρφίτσωμα μεταβιβάζονται στο νέο ύφασμα και όχι στη φορεσιά.

Οι περιβαλλοντικές συνθήκες που επικρατούν στους χώρους έκθεσης είναι ένας σημαντικός παράγοντας που, μαζί με τη σωστή ανάρτηση, καθιστά την έκθεση του συνόλου ασφαλή. Η δυσκολία του προσδιορισμού των περιβαλλοντικών παραμέτρων για την έκθεση των φορεσιών έγκειται στο γεγονός ότι οι φορεσιές αποτελούνται από ποικίλα και ετερόκλητα υλικά που απαιτούν διαφορετικές συνθήκες διατήρησης. Οι περιβαλλοντικές παράμετροι που επηρεάζουν τα παραδοσιακά ενδυματολογικά σύνολα, κατά την ανάρτηση και την έκθεση, θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με πνεύμα συμβιβασμού. Για παράδειγμα, τα υψηλά ποσοστά υγρασίας διαβρώνουν τα μεταλλικά στοιχεία, ενώ τα πολύ χαμηλά ξηραίνουν τις ίνες. Επομένως, θα πρέπει να βρεθεί μέση λύση ως προς τα ποσοστά της σχετικής υγρασίας, τους βαθμούς της θερμοκρασίας και την ένταση του φωτός.

Για σταθερές περιβαλλοντικές συνθήκες θα πρέπει να επιλέγονται οι κατάλληλες προθήκες, οι οποίες δεν θα επηρεάζουν το αντικείμενο, δεν θα προκαλούν φθορές, δεν θα επιτρέπουν διακυμάνσεις στα ποσοστά σχετικής υγρασίας και θερμοκρασίας και δεν θα τις διαπερνά η βλαβερή ακτινοβολία. Τέλος, θα πρέπει να υπάρχει ο απαραίτητος μηχανικός εξοπλισμός για τον έλεγχο των μετρήσεων, κ.λπ.

32| Η ανάρτηση των φορεσιών ως σύνολα μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα και να προκαλέσει μη αναστρέψιμες φθορές στα υφάσματα και στα επιμέρους στοιχεία τους. Γι' αυτό, ο τρόπος ανάρτησης θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τα δεδομένα της έκθεσης και του συνολικού ενδυματολογικού τύπου, αλλά και να είναι συμβατός με τις ανάγκες του ίδιου του αντικειμένου, αποτρέποντας την πρόκληση φθορών σε αυτό.

Ελληνική βιβλιογραφία

- Καβάσιλα, Κ. (1991), «Εισαγωγή στη συντήρηση υφάσματος», *Πρακτικά Εκπαιδευτικού Σεμιναρίου Συντήρησης Λαογραφικών Αντικειμένων*, 7-10 Νοεμβρίου 1988, Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο: 75-78.
- Καλλιόπη (2004), *Παραδοσιακές φορεσιές*, Λύκειο Ελληνίδων, Αθήνα, Εκδ. Φερενίκη.
- Καρύδης, Χρ. (2006), *Εισαγωγή στην προληπτική συντήρηση υφασμάτων έργων τέχνης*, Αθήνα, Εκδ. Future.
- Κουσουλού, Τ. (2004), Σημειώσεις στο μάθημα: «Συντήρηση Υφάσματος Ι», Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, Αθήνα, Τ.Ε.Ι. Αθήνας.
- Παντελίδου, Β. (1991), «Τρόποι έκθεσης υφασμάτων», *Πρακτικά Εκπαιδευτικού Σεμιναρίου Συντήρησης Λαογραφικών Αντικειμένων*, 7-10 Νοεμβρίου 1988, Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.
- Παπαντωνίου, Ι. (1981), *Ελληνικές φορεσιές*, Ναύπλιο, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα.
- Παπαντωνίου, Ι. (1996), *Ελληνικές τοπικές ενδυμασίες*, Ναύπλιο, Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα.
- Παπαντωνίου, Ι. (2000), *Η ελληνική ενδυμασία. Από την αρχαιότητα ως τις αρχές του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Έκδ. Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Ρωμάνου, Β. (1991), «Στάδια συντήρησης υφασμάτων», *Πρακτικά Εκπαιδευτικού Σεμιναρίου Συντήρησης Λαογραφικών Αντικειμένων*, 7-10 Νοεμβρίου 1988, Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο: 92-101.
- Σταματοπούλου, Ε. (2003), «Έκθεση και αποθήκευση μουσειακών αντικειμένων», *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τεύχ. 86: 59-63.
- Χατζημιχάλη, Α. (1931), *Ελληνική λαϊκή τέχνη*, Αθήνα, Εκδ. Πυρσός.
- Χατζημιχάλη, Α. (1954), *Ελληνικά εθνικά ενδυμασία*, Β', Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη.
- Χατζημιχάλη, Α. (1983), *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, ΙΙ, Αθήνα, Εκδ. Μέλισσα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Bilson, T. (1997), «Mechanical Aspects of Lining 'Loose Hung' Textiles, Fabric of an Exhibition: An Interdisciplinary Approach-Preprints», *Textile Symposium*, September, 22-25, 1997, Ottawa, Canadian Conservation Institute: 63-69.
- Elvena, E.T. (1997), «Textile Exhibition in the Philippines, Fabric of an Exhibition: An Interdisciplinary Approach-Preprints», *Textile Symposium*, September, 22-25, 1997, Ottawa, Canadian Conservation Institute: 79- 85.

- Gail Sundstrom Niinimaa (1987), «Mounting Systems for Ethnographic Textiles and Objects», *Journal of the American Institute for Conservation (JAIC)*, 26, 2: Article 2127-132.
- Hatch, K.L. (1993), *Textile Science*, University of Arizona, Tucson, USA, West Publishing Company.
- Jonson, E. & Horgan J.C. (1979), *Museum Collection Storage*, Paris, Unesco.
- Nilsson, J. (2005), *Scientific Analysis of Ancient and Historic Textiles: Informing, Preservation, Display and Interpretation*, London, Archetype Publication.
- Paulocik, Chr. (1997), «Behind the Seams of an Exhibition, Fabric of an Exhibition: An Interdisciplinary Approach-Preprints», *Textile Symposium*, September, 22-25, 1997, Ottawa, Canadian Conservation Institute: 23-29.
- Robinson, J., Pardoe, T. (2000), *An Illustrated Guide to the Care of Costume and Textile Collections*, London, Museums & Galleries Commission.
- Williams, R. Scott (1997), «Concerns about Plastics during Exhibition and Transport of Textile Object, Fabric of an Exhibition: An Interdisciplinary Approach-Preprints», *Textile Symposium*, September, 22-25, 1997, Ottawa, Canadian Conservation Institute: 91-96.

Πηνελόπη Λαλιώτη
Συντηρήτρια υφάσματος
la3penelope@msn.com

